

УДК 347.91/95

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.35>

ПРАВОВІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Парасюк М.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Парасюк М.В. Правові засоби реалізації принципу процесуальної економії в цивільному процесі.

У статті на підставі комплексного аналізу чинного національного законодавства та правових підходів, що використовуються в Європейському Союзі, розглянуто правові засоби реалізації принципу процесуальної економії в цивільному процесі. Актуальність теми зумовлена необхідністю підвищення ефективності цивільного судочинства в умовах воєнного стану. Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, в яких знаходить реалізацію принцип процесуальної економії у цивільному судочинстві. Предметом статті є стан нормативного регулювання принципу процесуальної економії цивільного судочинства. Методологічну основу становлять формально-логічний, порівняльно-правовий, ретроспективно-компаративний, статистичний методи, метод порівняльного правознавства. Зазначено, що під процесуальною економією розуміють історично та соціально зумовлене комплексне явище цивільного процесуального права, що представляє одночасно принцип цивільного процесу, мета якого – забезпечити зниження часових, трудових і фінансових витрат суб'єктів цивільного процесу при розгляді та вирішенні справи. Правові явища, що розглядаються як правові засоби, мають регулятивний потенціал, відрізняються реальною застосовністю, їх використання призводить до досягнення соціально значущих результатів, що і виражає суть того спеціально-наукового підходу до дослідження права, який визначений як інструментальний. Правові засоби реалізації принципу процесуальної економії в цивільному процесі характеризуються самостійним предметом та специфічними методами дослідження. Правові засоби реалізації процесуальної економії визначаються як динамічна система правових форм, засобів і заходів, а також їх сукупностей, дія та взаємодія яких спрямована на реалізацію цілі цивільного судочинства. Правові засоби – це сукупність нормативних установлень, інститутів, прийомів та діяльності суб'єктів права щодо їх реалізації, спрямована на досягнення правових цілей, що забезпечується державою та виконує конкретні функції, які визначаються цільовим призначенням та сферою здійснення.

Ключові слова: оптимальність, раціональність, ефективність, організаційні засоби, організаційно-правові та процесуально-правові засоби, судочинство, цивільне право.

Parasyuk M.V. Legal means of implementing the principle of procedural economy in civil proceedings.

The article, based on a comprehensive analysis of current national legislation and legal approaches used in the European Union, considers legal means of implementing the principle of procedural economy in civil proceedings. The relevance of the topic is due to the need to increase the efficiency of civil proceedings in martial law. The object of the study is social relations in which the principle of procedural economy in civil proceedings is implemented. The subject of the article is the state of regulatory regulation of the principle of procedural economy in civil proceedings. The methodological basis is formal-logical, comparative-legal, retrospective-comparative, statistical methods, and the method of comparative jurisprudence. It is noted that procedural economy is understood as a historically and socially conditioned complex phenomenon of civil procedural law, which simultaneously represents the principle of civil process, the purpose of which is to ensure the reduction of time, labor and financial

costs of subjects of civil process in the consideration and resolution of the case. Legal phenomena considered as legal means have regulatory potential, are distinguished by real applicability, their use leads to the achievement of socially significant results, which expresses the essence of the special scientific approach to the study of law, which is defined as instrumental. Legal means of implementing the principle of procedural economy in civil process are characterized by an independent subject and specific research methods. Legal means of implementing procedural economy is defined as a dynamic system of legal forms, means and measures, as well as their aggregates, the action and interaction of which is aimed at implementing the goal of civil proceedings. Legal means are a set of regulatory provisions, institutions, techniques and the activities of legal entities regarding their implementation, aimed at achieving legal goals, which are provided by the state and perform specific functions that are determined by the intended purpose and scope of implementation.

Key words: optimality, rationality, efficiency, organizational means, organizational-legal and procedural-legal means, judicial proceedings, civil law.

Постановка проблеми. Цивільний процес може розглядатися як специфічна технологія добування, переробки та збереження інформації з властивими їй технологічними принципами, що дозволяють забезпечити ефективне виконання покладених на цивільний процес завдань. Прагнення процесуальної економії притаманне всім галузям процесуального права. Процесуальна економія є повноцінним принципом цивільного судочинства України, при цьому принцип специфічний. Специфіка його обумовлена як мінімум двома обставинами: він одночасно виступає і принципом цивільно-процесуального права та принципом цивільної процесуальної діяльності; відноситься до розряду основних ідей (технологічних принципів процесу), які визначають процедурну сутність цивільного судочинства в контексті інформаційно-пізнавальної функції.

Мета дослідження – розгляд правових засобів реалізації принципу процесуальної економії в цивільному процесі.

Стан опрацювання проблематики. Правові засоби реалізації принципу процесуальної економії досліджувало багато вчених, зокрема, Я.О. Берназюк, В.С. Боровікова, С.В. Гулаткан, С.С. Дронов, І.М. Канюка, С.О. Короєд, В.А. Кройтор, К.М. Пільков, О.В. Рожнов, С.Г. Музичко, С.В. Смола, А.Я. Ткачук та інші. Прагнення України увійти у європейський правовий простір ставить питання про дослідження у сфері реалізації принципу процесуальної економії з метою відповідності європейським цивілістичним засадам.

Виклад основного матеріалу. Принцип процесуальної економії розглядається в юридичній літературі як засади, що забезпечують повне та раціональне використання процесуальних засобів, швидкий і ефективний процес, за допомогою якого суб'єктивне право здійснюється оптимальним чином [1–3]. Внаслідок цього характеристиками правової категорії «процесуальна економія» називають ефективність, оптимальність і раціональність судочинства. Методологічна сутність принципу процесуальної економії не повинна зводитися до спрощення, прискорення та здешевлення цивільного процесу. Триєдина формула процесуальної економії – ефективність (дешевизна), оптимальність (швидкість), і раціональність (простота), має трактуватися переважно у загальному контексті досягнення кінцевої мети судочинства.

Ефективна реалізація принципу процесуальної економії в практичному судочинстві передбачає комплексне застосування процесуальних, регульованих нормами цивільного процесуального закону, та не процесуальних організаційно-управлінських, інформаційно-комунікаційних та інших інструментів.

Деякі відмінності у наведених трактуваннях не є непереборними перешкодами розробки єдиної концепції розуміння процесуальної економії. Звернення до словників дозволяє встановити, що оптимізація представляє вибір варіанта поведінки, що з усіх можливих варіантів дасть найкращий результат [4]. Ефективність діяльності передбачає можливість досягнення бажаного результату з мінімальними витратами, найменшими небажаними ефектами. Раціональна діяльність сприймається як обґрунтована, доцільна діяльність.

У будь-якому випадку, чи названа діяльність є оптимальною, раціональною чи ефективною, вона спрямована на отримання бажаного результату, на реалізацію поставленої цілі за найменших небажаних ефектів, оскільки досягнення ефективності неможливе без науково обґрунтованої оптимізації. У зв'язку з цим перед вченими стоїть завдання розробки засобів оптимізації судочинства, які відповідають стану розвитку права, правосуддя та суспільства. Оптимізація правових

засобів у контексті досліджуваної проблеми має розумітися як пошук найбільш раціональних процедур і форм захисту права.

Водночас це поняття необхідно розмежовувати з поняттям уніфікації. Зазначені категорії не є тотожними. У літературі під уніфікацією розуміється або створення однакових норм у внутрішньому праві держав, або узгодження та застосування в державах ідентичних правових норм, або взаємодія різних правових систем з метою розвитку міжнародного співробітництва [5, с. 30].

Водночас поняття оптимізації є ширше поняття уніфікації. Уніфікація норм цивільного процесуального права сприяє оптимізації цивільного судочинства лише у тому випадку, якщо за допомогою проведеної уніфікації досягаються завдання цивільного судочинства. Якщо останнє не досягнуто, то слід говорити про уніфікацію, але не про оптимізацію цивільного судочинства.

Стаття 13 Конвенції про захист прав людини та основних свобод говорить: кожен, чий права та свободи, визнані цією Конвенцією, порушені, має право на ефективний засіб правового захисту в державному органі [6]. Гарантуючи кожному судовий захист прав і свобод, Конституція України покладає на державу обов'язок забезпечити доступність правосуддя кожному члену суспільства незалежно від його соціального статусу, матеріального становища, освіти і інших характеристик особи.

Підвищення доступності правосуддя та його раціоналізація, оптимізація є одним із важливих напрямів розвитку процесуального законодавства та застосування права. У цивілістичній процесуальній науці набули поширення два підходи до оптимізації судочинства – вузький і широкий. Перший має на увазі пошук шляхів удосконалення процесуально-правового механізму вирішення цивільних справ, розуміючи під оптимізацією цивільного судочинства механізм, спрямований на своєчасний розгляд і вирішення цивільної справи та забезпечує якість судового акту.

Другий підхід, крім правових засобів, включає організаційно-правові засоби оптимізації. Однією з принципів оптимізації цивільного судочинства є диверсифікація, чи облік зовнішніх чинників, здатних проводити судочинство, вказуючи шляхи оптимізації як зниження навантаження суддів, скорочення компетенції судів, запровадження за деякими категоріям справ обов'язкового досудового порядку розгляду спорів тощо.

Доцільно виділяти три види засобів оптимізації цивільного судочинства: організаційні, організаційно-правові та процесуально-правові. Організаційні засоби оптимізації цивільного судочинства полягають у створенні державними органами, підприємствами та установами умов для безперешкодного звернення до суду, збирання доказів. До організаційно-правових засобів можна віднести акти, що містять норми про судоустрій, діловодство в судах різних рівнів. Прикладами таких можуть бути закон «Про судоустрій та статус суддів», Інструкції з діловодства у місцевих та апеляційних судах України [7; 8]. Оскільки названі акти не входять до системи цивільного процесуального законодавства, неможливо говорити, що вони містять правила процесуальної економії. Разом з тим вони опосередковано забезпечують реалізацію цього принципу.

Наприклад, Інструкції з діловодства у місцевих та апеляційних судах України регулює діяльність працівників суду з прийому на прийом документів, що надійшли до суду, щодо оформлення судових актів, видачі їх особам, які беруть участь у справі, передачі текстів рішень до вищих інстанцій. Всі ці дії пов'язані з доступністю правосуддя, своєчасністю здійснення процесуальних дій.

Процесуально-правові засоби оптимізації цивільного судочинства безпосередньо зв'язані з ідеєю процесуальної економії, вони є продуктом, породженням цієї ідеї, умовою її реалізації. Процесуально-правові засоби оптимізації, процесуальної економії є складовою системи процесуально-правових засобів, вони забезпечують найбільш оптимальні варіанти захисту права. Наприклад, використання у цивільному судочинстві спрощених правових процедур, зокрема наказного провадження, здатного надати динамізм процесу, підвищити ефективність та дієвість судового захисту.

Процесуальні засоби є різновидом правових засобів, які традиційно розглядаються в доктрині як інструментарій і діянь, що забезпечують досягнення цілей правового впливу та втілюють регулятивну силу права.

У юридичній літературі як правові засоби згадуються юридичні норми, індивідуальні владні розпорядження, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заохочення, заходи покарання, акти реалізації прав і обов'язків.

Деякі автори не включають до складу правових засобів правові норми, обґрунтовуючи позицію тим, що засоби – це поєднання юридично значимих дій, тоді як норми – явища статичного ладу.

Процесуальний засіб існує як інституційна конструкція позитивного права, як реальна процедура, тобто як інструмент і діяння (технологія). Процесуальним засобом є окремі правові явища,

сукупність, системне утворення, що включає процесуальні норми, процесуальні акти та процесуальні дії. Поза цією системою засоби-норми мають статичний стан, а дії і акти не формалізовані та не отримали статусу процесуальних.

Норми процесуального права характеризують цивільне судочинство через цільові установки, принципові основи, положення про суб'єктивні права і обов'язки учасників процесуальних правовідносин, визначаючи модель процесу вказуючи на належну поведінку суб'єктів у процесі захисту права. Процесуальні норми виконують регулятивно-інформаційну, спрямовуючу функцію у системі процесуальних засобів. Без процесуальних дій норми не можуть бути реалізовані та залишаться декларацією.

Виділення процесуальних актів як складової процесуальних засобів вважаємо важливим з тієї причини, що вибір процесуального засобу, моделі поведінки, економної з погляду процесуальної форми, має бути не лише дозволено процесуальним законодавством, а й зафіксовано, обґрунтовано у процесуальному акті, що дозволить учаснику судочинства належним чином відреагувати на застосування правил процесуальної економії.

При визначення правових засобів важливо позначити, на які цілі спрямоване їх застосування. Процесуально-правові засоби представляють такі правові інструменти та дії, які створюють при правильному доборі та використанні найбільш сприятливу обстановку для вирішення юридичних справ.

Цілі цивільного процесу, виходячи з його сенсу, – створити умови, за яких суд зможе винести об'єктивне рішення по суті спору.

Підходи до визначення цілі цивільного процесу неоднозначні. Цілі процесу полягають у захисті порушених чи оспорюваних прав, свобод і законних інтересів суб'єктів правовідносин. Законне вирішення спору є підставою для усунення правових конфліктів, захисту суб'єктивних прав і законних інтересів, для підтримки правопорядку. Захист законних прав кожної особи повинен бути цінністю в суспільстві.

Процес, спрямований на зміцнення законності та правопорядку, попередження правопорушень, формування поважного ставлення до закону та суду, сприяння становленню та розвитку партнерських ділових відносин, формуванню звичаїв та етики ділового обороту – це цілеспрямований процес.

На наш погляд, цивільне судочинство представляє систему, спрямовану на досягнення соціокультурних і суб'єктно-орієнтованих цілей. Цілі цивільного судочинства полягають у врегулюванні конкретного юридичного конфлікту. Оскільки ці цілі взаємопов'язані не можуть здійснюватися окремо одна від одної, можна говорити про те, що засоби процесуальної економії повинні застосовуватися виходячи з того, яким чином трактуються соціокультурні та суб'єктно-орієнтовані цілі.

Під процесуальним засобом слід розуміти сукупність нормативних конструкцій, процесуальних дій і процесуальних актів, в яких встановлюється, реалізується та об'єктивується така модель поведінки суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, яка найбільшою мірою сприяє досягненню цілей цивільного судочинства.

Процесуально-правові засоби оптимізації цивільного судочинства можна класифікувати за кількома підставами. Поділ цікавий для теоретичного осмислення феномена процесуальних засобів. У науковій літературі класифікують процесуальні засоби оптимізації цивільного судочинства за спільнотою, однорідністю процесуальних відносин, на врегулювання яких вони спрямовані, виділяючи процесуальні засоби оптимізації процесуально-правових інститутів, процесуальні засоби оптимізації видів судочинства та процесуальні засоби оптимізації стадій судочинства [9].

Класифікація має теоретичне та практичне значення, координує діяльність під час здійснення прав і обов'язків учасників цивільного судочинства, законодавчу роботу у сфері оптимізації окремих правових конструкцій.

Наведемо кілька прикладів засобів процесуальної економії, виходячи з класифікації. У правовому інституті, що регулює склад учасників цивільного судочинства, їх права і обов'язки, найбільше ідея процесуальної економії висловилася в статтях 34 «Склад суду» та 35 «Порядок вирішення питань при колегіальному розгляді справи» Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), які регулюють одноосібний та колегіальний розгляд справ у суді [10]. Зі зміною підходів до мети судочинства зазнали зміни норми щодо заміни неналежної сторони. Статті 51 «Залучення до участі у справі співвідповідача. Заміна неналежного відповідача» ЦПК

України передбачає можливість заміни неналежного відповідача під час підготовки справи або під час її розгляду у суді першої інстанції.

Оскільки цивільний процес – це насамперед змагання сторін, відстоювання своєї позиції, відстоювання своїх прав, тому доказування представляє важливий інститут, що впливає на організацію та результати судочинства. У зв'язку з цим раціональні методи організації доказування мають особливе значення.

Правила, які забезпечують процесуальну економію у процесі доказування, можна назвати: норми ст. 82 «Підстави звільнення від доказування» ЦПК України містять перелік підстав звільнення сторін від доказування – загальновідомі обставини, обставини, встановлені судовою постановою, що набула законної сили, у раніше розглянутій справі, обставини, підтверджені нотаріусом; норми ЦПК України, що встановлюють порядок визнання стороною обставин із подальшим звільненням від доказування даних обставин іншою стороною; норми ЦПК України про судові доручення, які забезпечують раціональні методи дослідження доказів, що у іншому місті чи районі та інших.

Інститут судових повідомлень оновлено у зв'язку з розвитком і впровадженням у систему правосуддя нових високотехнологічних інструментів Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи [11, с. 392].

У ст. 128 «Судові повістки» ЦПК України вказується, що органи державної влади та місцевого самоврядування, інші органи, установи та організації, які є сторонами та іншими учасниками процесу, можуть сповіщатися судом про час і місце судового засідання або вчинення окремих процесуальних дій за допомогою розміщення відповідної інформації на офіційному сайті суду в інформаційно-комунікаційній мережі Інтернет, якщо суд має в розпорядженні повідомлення про час і місце першого судового засідання [11, с. 404].

Процесуальні засоби оптимізації інституту підсудності полягають у тому, що, наприклад, підсудність кількох пов'язаних справ, встановлює право пред'явлення позову до кількох відповідачів за місцем проживання або за адресом одного з відповідачів, обов'язок пред'явлення зустрічного позову за місцем розгляду початкового позову.

Шляхів до вдосконалення норм про підсудність є чимало. Наприклад, згідно з ЦПК України, позови про розірвання шлюбу можуть пред'являтися не лише за місцем проживання відповідача, а й до суду за місцем проживання позивача у випадках, якщо при ньому перебуває неповнолітній або за станом здоров'я виїзд позивача до місця проживання відповідача є скрутним. Фінансове становище може перешкоджати захисту права громадянина, якщо порушення чисельні чи порушник мешкає далеко від позивача.

Проявом принципу процесуальної економії, що з'явився в процесуальному законодавстві останніми роками, слід визнати запровадження до ЦПК України норм, що регламентують віднесення спорів до компетенції третейських судів. Ці норми забезпечують доступність захисту права, знижують навантаження на суддів, сприяють встановленню судової спеціалізації. Однак питання, які потребують вирішення, ще існують.

Принцип процесуальної економії – це основне положення цивілістичного процесу, виражене в сукупності правових норм, спрямованих на оптимізацію процедур, видів і стадій цивільного судочинства, встановлення раціональних засобів захисту права, забезпечення справедливості, ефективності та доступності правосуддя у цивільних справах.

Висновки. Комплексне дослідження уявлень про поняття, природу та соціальне призначення процесуальної економії в цивільному судочинстві показало, що процесуальна економія розуміється в правовій науці як доктринальна ідея, принцип цивільного процесу, цільова установка цивільного судочинства, засіб досягнення цілі процесу, умова ефективності судового захисту, раціональна діяльність учасників цивільного процесу, найбільш прийнятний порядок розгляду та вирішення справи. Значними характеристиками цієї правової категорії називаються своєчасність, доступність, дешевизна, простота, ефективність судочинства.

Принцип процесуальної економії необхідно розглядати у сутнісному та формальному аспектах. Сутнісна характеристика принципу полягає в тому, що утворюючи систему виконує інтегруючу функцію, виступає орієнтиром для подальшого вдосконалення законодавства, забезпечує справедливість, ефективність та доступність правосуддя у цивільних справах. У формальному аспекті принцип процесуальної економії проявляється як сукупність формалізованих правил, що виконують охоронну та регулятивну функції, забезпечують захист порушеного права у розумний термін.

Під процесуальним засобом процесуальної економії доцільно розуміти сукупність нормативних конструкцій, процесуальних дій та процесуальних актів, в яких встановлюється, реалізується і об'єктивується така модель поведінки суб'єктів цивільного процесуального правового відношення, яка найбільшою мірою сприяє досягненню доступності та справедливості цивільного судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Снідевич О.С. Принцип процесуальної економії у судочинстві (дискусійні аспекти). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право*. 2024. Випуск 81. Частина 1. С. 242–247.
2. Короед С. Застосування принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2023. № 4. С. 45–52.
3. Музичко С. Поняття принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право*. 2022. Випуск 73. Частина 1. С. 92–97.
4. Оптимізація. Словник української мови. URL. [https://slovnyk.ua/index.php?swrd= %D0%BE%D0%BF%D1%82%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F](https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BE%D0%BF%D1%82%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F).
5. Клещенко Н.О. Уніфікація та гармонізація законодавства: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 29–31.
6. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/907-ВР. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/475/97-%D0%B2%D1%80>.
7. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1402-19>.
8. Про затвердження Інструкції з діловодства у місцевих та апеляційних судах України: Наказ Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 р. № 814. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#Text>.
9. Гулик А. Поняття оптимізації цивільного судочинства: огляд концептуальних підходів. *Публічне право*. 2020. № 2 (38). С. 121–127.
10. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.04.2004 р. № 1618-IV. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
11. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.